

АРХЕОЛОГІЯ СПАСЬКОГО ГОРОДИЩА ЯК ЛІТОПИСНОГО КНЯЖОГО ДИТИНЦЯ ВОЛОДИМИРКА ВОЛОДАРЕВИЧА (ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2009–2010 рр.)

У статті висвітлюються основні результати археологічних досліджень давнього Галича, проведених на території Спаського городища – літописної князівської резиденції Володимирка Володаревича. Детально охарактеризовано виявлені об'єкти та їхні конструктивні особливості, а також рухоми археологічний матеріал.

Ключові слова: Давній Галич, церква Спаса, Володимирко Володаревич, археологічні дослідження.

Складні політичні процеси, що відбувалися на західноукраїнських землях наприкінці XI – початку XII ст., пов'язані з територіальною роздробленістю Київської держави, завершилися утворенням Галицького князівства. Князь Володимирко Володаревич (1141–1153) успадкував Галицьку і Теробовлянську землі після смерті Івана і Ростислава Васильковичів. А 1141 р. він об'єднав усі старі хорватські землі (Перемишльську, Звенигородську, Теробовлянську, Галицьку) в одне князівство, зробивши Галич його політичним центром. З цього часу Галич усе частіше потрапляв на сторінки літопису та почав відігравати одну з першорядних ролей у політичному, соціально-економічному та релігійному житті західних земель Давньої Русі.

На високому пагорбі, що над стрімким урвищем річки Лімниці (291 м над рівнем моря), у селі Залукві розташоване урочище Карпиця. Тут, на укріпленому ровом та валом із частоколом городищі, знаходилася перша культова білокам'яна споруда давнього Галича – літописна церква Спаса (рис. 1). Городище розміщене також біля Кам'яного Вивозу, яким проходила давня дорога (сліди її частково збережені) на протилежний лівий берег річки. Своїм західним кінцем вона примикала до старого

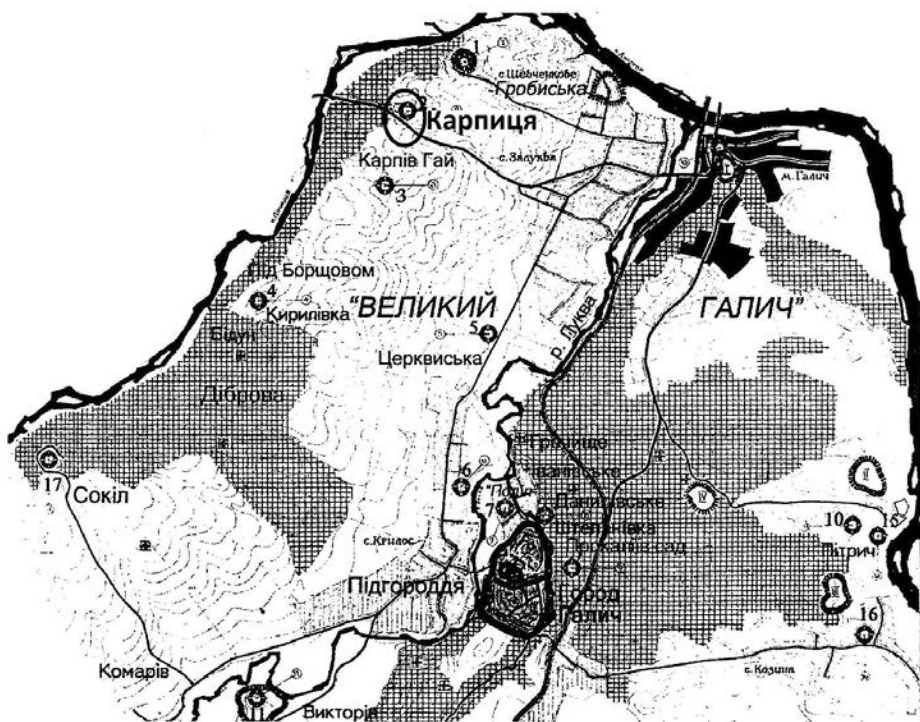

Рис. 1. Схема території князюга Галича (за Василем Петриком)

«галицького гостинця», який вів із заходу через Торунський (Вишківський) перевал на Київ. Правим берегом Лімниці пролягав також «Спаський Гостинець», який єднав городище в лісі Діброва «Над Бідунном» із Сокільською (Солянню) дорогою. Укріплення городища зараз на поверхні майже не простежуються. На цій території проходила лінія оборони часу Першої світової війни. Бойові фортифікаційні укріплення пошкодили фундамент храму та інших споруд, які розміщувалися на території городища в східній частині. А в південній та західній ділянці вони були знищені глиняним кар'єром цегельного заводу.

Церква Спаса входила до комплексу укріпленого (1,5–2 га) князівського двору Володимирка Володаревича. Залишки її фундаменту виявили й дослідили Лев Лаврецький та Ісидор Шараневич (1882 р.)¹.

¹ Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 // Przegląd Archeologiczny. Lwów, 1883. S. 3–9.

Повторні дослідження фундаменту церкви проведені Олегом Іоаннісяном (1980–1981 рр.). Це була чотиристовпна, триапсидна, однокупольна споруда розмірами 17х9,5 м. Під час розкопок виявлено фрагменти архітектурних деталей та залишки фрескового розпису, частину кам'яної хрестильниці, нагрудні хрести-енколпіони. Підлога була викладена різнокольоровими полив'яними плитками. Під підлогою (0,36 м) біля південної стіни 1981 р. виявлено поховання, яке може належати Володимиркові Володаревичу як фундатору церкви. За архітектурно-будівельними особливостями О. Іоаннісян відносить побудову церкви до раннього етапу галицької архітектури і датує її першою половиною – серединою XII ст.² Такі зразки дослідник знаходить у романській архітектурі Малопольщі, а їхнє продовження відображене в пізніших храмах Владимиро-Суздальської землі.

У межах княздвору знаходилося і прицерковне кладовище, досліджене Богданом Томенчуком (1991 р.), яке займало площу в північній та західній частині. Виявлено 14 поховань, одну будівлю і сліди траншеї від огорожі (частоколу), яка оточувала по периметру княжо-єпископський комплекс із церквою, палацом і кладовищем³.

Церква Спаса стала, очевидно, і першою єпископською кафедрою міста. При розчистці фундаментів храму 1882 р. знайдено привісну свинцеву печатку-молітвовул галицького єпископа Косьми. Печатка розміром 22х25мм, з однієї сторони має рельєфне зображення Богородиці-Оранти з піднесеними вгору руками та з Дитятком перед собою, а з іншого – грецький напис: «Мати Божа, охороняй мене, Косму галицького» («Μητήρ Θεοῦ σιέλῃς με Κόσμαν Γαλήτζης»)⁴. Ймовірно, галицьким єпископом Косьма став ще за князювання Володимирка, змінивши на єпископському престолі Олексія, і проживав при дворі князя. Наявність фігурних керамічних плиток із підлоги церкви, виявлених О. М. Іоаннісяном, вказує на існування омфалія (орлеця) як єпископського статусу церкви Спаса.

² Іоаннісян О. М. Церковь Спаса в Галиче — памятник первой половины XII века // Древние памятники культуры на территории СССР. Ленинград, 1986. С. 102–109.

³ Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2008. С. 35–36.

⁴ Грушевський М. С. Печатки з околиць Галича // Записки наукового товариства імені Шевченка. 1900. № 38. С. 1–4.

Саме цю церкву, можливо, і згадує Київський літопис під 1153 р. у зв'язку з перебуванням тут посла київського князя Ізяслава Мстиславовича боярина Петра Бориславича: «В то же верема . Изславъ посла . к Володимиру Галичкому . Петра Бориславича съ крѣтными грамотами . зане тыи же башеть . и в Перемышли . с королевы мужи водиль къ ху и реѣ ему Изславъ крѣтъ еси к нама с королемъ цѣловаль . на то^М тако что Руской волости . то ти все воротити . и того еси всего не оуправиль . ны^Н же азъ того не поминаю всего . но же хоцши хрѣтному цѣлованию оуправити . и с нама быти . то оузвороти моѧ городы . на ни^Хже еси к нама с королемъ крѣтъ цѣловаль . не хоцши ли дати то съступиль еси крѣтного цѣлованиѧ . а се твоѧ грамоты крѣтныѧ . а нама с королемъ с тобою како Бѣ дасть . и реѣ Володимиръ . рци брате изверемениль еси на ма . и корола еси на ма възвелъ . но шже буду живъ . то любо свою голову сложю . любо себе мыщю . и реѣ ему Петръ кѣже крѣтъ еси къ брату своему . къ Изславу и къ королеви цѣловаль . тако ти все оуправити . и с нима быти . то ти оуже еси съступиль крѣтного цѣлованиѧ . и реѣ Володимиръ . сии ли крѣтць малыи . реѣ Володимиру Петръ . кѣже аче крѣтъ малъ . но сила велика его есть . на нѣси и на земли . а тобѣ есть кѣже король ѧвллѧ того чѣтнго хѣа . шже Бѣ своею волею на томъ руци свои простерлъ есть . и привель и Бѣ по своей млѣти къ стѣму Степану и то ти ѧвилъ шже цѣлова всечѣтнаго хѣа а съступиши . то не будеши живъ . и реѣ ему Петръ а оу королева еси мужа слышалъ . ли ш томъ . чѣтномъ крѣтъ и реѣ Володимиръ . вы того до сыти есте молвили а ны^Н полѣзи вонъ . поѣди же къ своему кѣзю Петръ же положи ему грамоты . крѣтныѧ . лѣзе вонъ . и не даша Петрови . ни повоза ни корма Петръ же поѣха на свои^Х конихъ . и такоже съѣха Петръ съ княжа двора и Володимиръ поиде к божници . къ стѣму Сѣсу на вечернюю . и такоже бы на переходѣ^Х . до божници и ту види Петра ѧдуща . и поругаса ему . и реѣ поѣха мужъ Рускии шбуимавъ вса волости и то рекъ иде на полати . и ѡпѣвше вечернюю Володимиръ же ѡ божници такоже бы на томъ мѣствѣ . на степени идеже поругаса Петрови . и реѣ шле тѣ нѣкто ма оудари за плече . и не може с того мѣста ни мало поступити . и хотѣ летѣти . и ту подѣхытиша и подѣ руцѣ . и несоша и въ горенку . и вложиша и въ оукропъ и молвахуть тако дна есть . подѣступила . инии же другоѧко мольвлѧху и много прикладывахуть и бѣ^С велми вечеръ . Володимиръ же нача изнемагати . вѣлми и такоже бы влагомо . и тако Володимиръ Галичьскыи кѣзь прѣстависѧ»⁵.

⁵ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей / с предисловием Б. М. Клосса. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Изд. 2. Стб. 461–463.

Протягом 2009–2010 рр. на території Спаського городища працювала спільна науково-дослідницька археологічна експедиція Прикарпатського національного університету імені Василя

городи

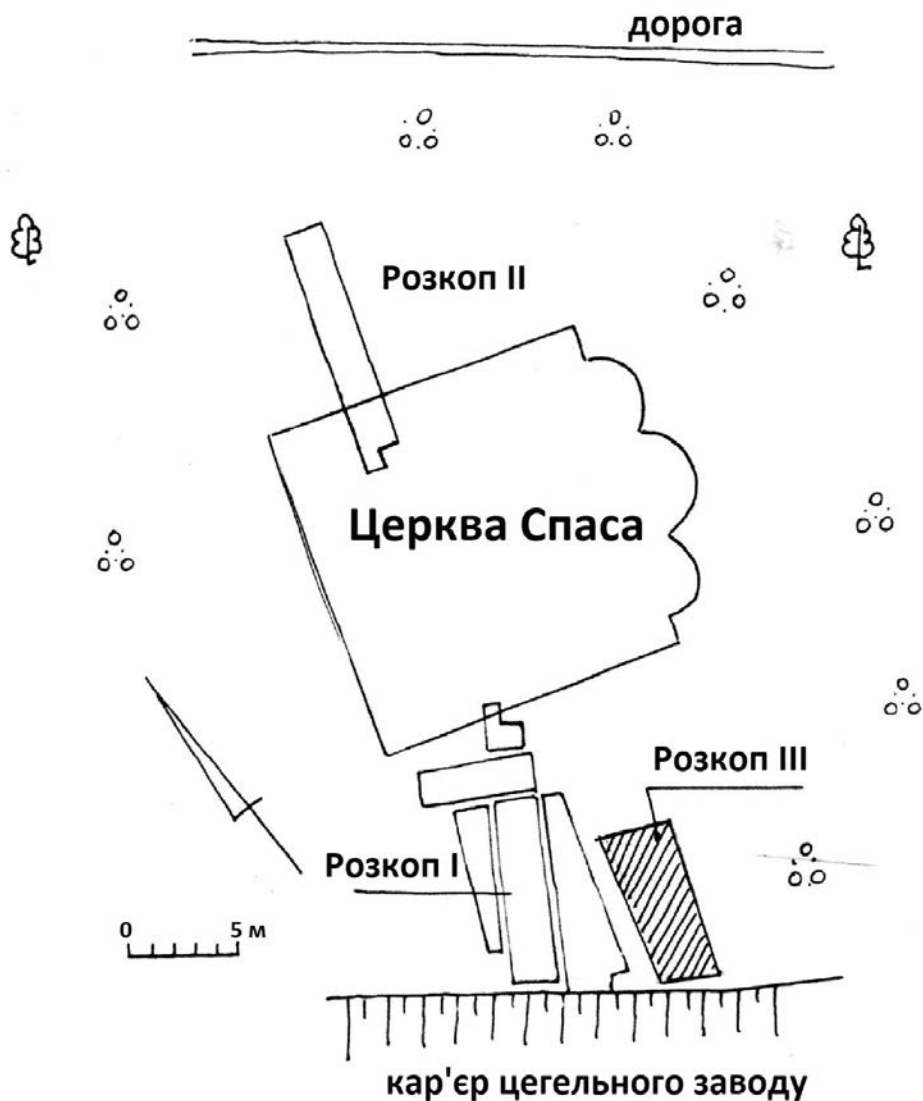

Рис. 2. Ситуаційний план розкопів на території Спаського городища

Стефаніка і Національного заповідника «*Давній Галич*» (керівник Б. Томенчук). Метою досліджень експедиції було: виявлення залишків літописного князівського двору Володимирка Володаревича, з'ясування стану збереження автентичних субстанцій пам'ятки та культурного шару, а також картини формування культурного шару та функціонування археологічних об'єктів, локалізованих у межах розкриттів (рис. 2).

2009 р. на прилеглій до фундаменту церкви Спаса території було закладено два розкопи.

Розкоп I, розміром 6х15 м, розміщувався на південь від фундаменту храму (фото 1). Тут, у межах розкопу простежено залишки кам'яної вимостки. Вона сформована з уламків білого (вапнякового) каміння та дрібної гальки. Її товщина 10–15 см. Вимостка знаходиться на віддалі 10 м від фундаменту церкви. Її південний край обрізаний глиняним кар'єром колишньої цегельні.

Фото 1. Церквище на Спаському городищі

Найбільша ширина її збереження, встановлена в межах розкопу, становить 5 м (фото 2).

Між фундаментом церкви Спаса та кам'яною вимостою виявлено сліди двох паралельних траншей. Віддаль між траншеями становить 4 м, а їхня загальна довжина – 10 м (фото 3). Очевидно, це залишки від фундаменту, які були основою (підвалинами) під дерев'яну наземну споруду. Найкраще зберігся східний фундамент, який мав вигляд довгого (9 м) фундаментного рову шириною 0,95–1 м та глибиною 0,6–0,7 м, до рівня материка (фото 4).

У внутрішній частині рову знаходилась ущільнена глиняна гідроізоляційна засипка (шириною 0,25–0,3 м). В середині фундаментного рову, між дерев'яним брусом і гідроізоляційним шаром, була засипка ґрунтом з великим вмістом дрібного каміння (будівельного сміття). Реконструйована висота цього дерев'яного фундаменту, очевидно, становила 1,05 м (три бруси). Аналогічною була структура і західного фундаментного рову. Дослідження показали, що

Фото 2. Загальний вигляд розкопу I

фундаментний рів не доходить до фундаментів церкви на 1 м. На його краю знаходиться глибока (0,8–0,9 м) стовпова яма (0,4х0,4 м) під квадратний брус, з кам'яною обкладкою (фото 5). Очевидно, тут знаходився невеликий (0,75 м) прохід уздовж стіни храму під переходами.

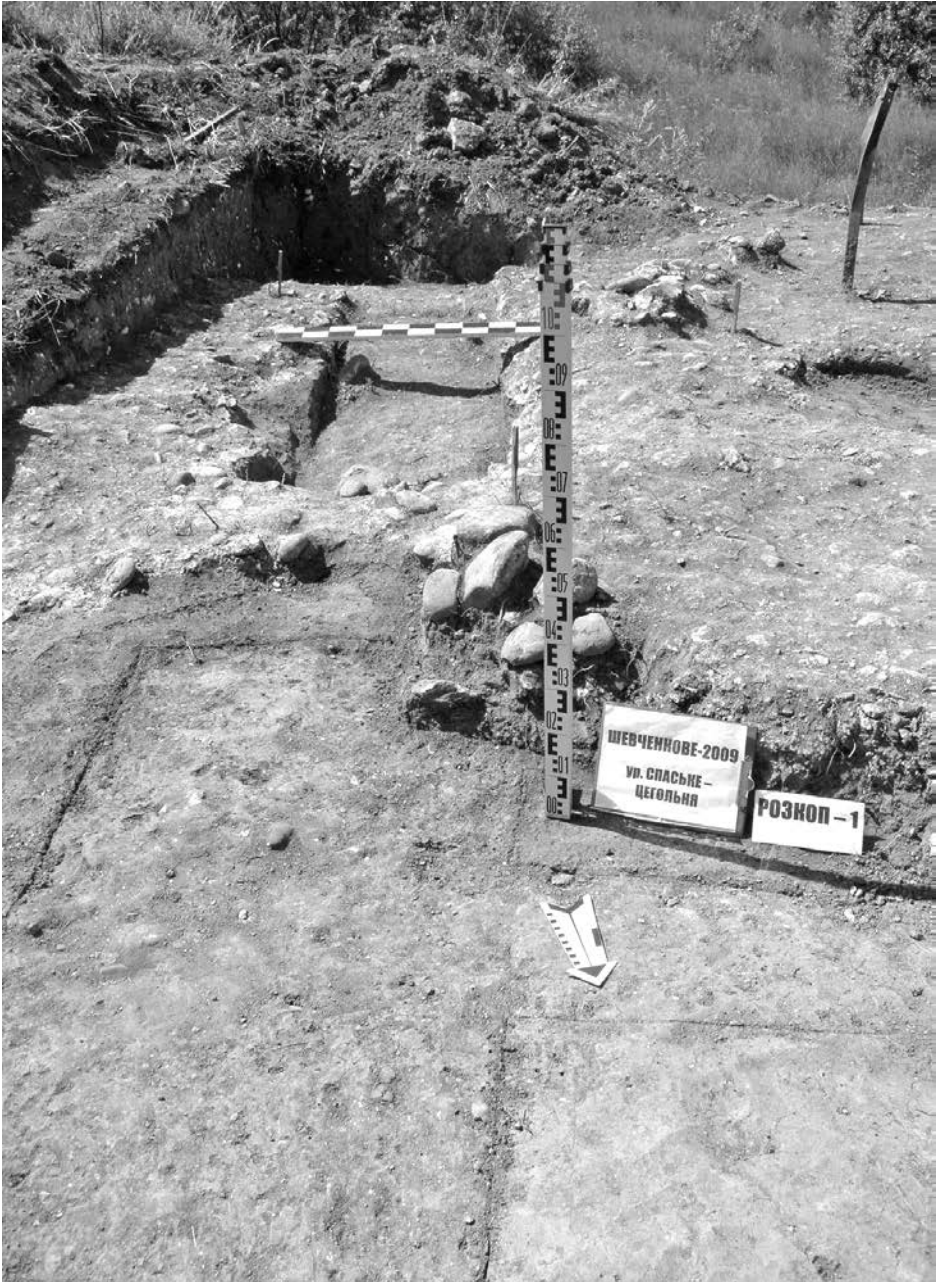
З метою виявлення продовження східного фундаментного рову 2010 р. було закладено **розкоп III** розміром 4х8 м. Він розміщений на віддалі 0,5 м на південний схід від минулорічного розкопу I (фото 6).

У розкопі простежено залишки кам'яної вимостки та сліди траншей від дерев'яної споруди. У південній частині розкопу зафіксовано кут споруди у вигляді траншей довжиною 1,5 м, шириною 0,3 м та заглиблених у материк на 0,2 м. У північній частині розкопу теж простежено траншею шириною 0,3 м і заглиблену на 0,15–0,2 м від рівня виявлення, що проходила впоперек розкопу із зигзагом довжиною 1 м. Далі на північ розкоп перерізаний ровом часу Першої світової війни (фото 7).

Фото 3. Розкоп I. Вигляд з півночі

Фото 4. Східна ділянка розкопу I

Фото 5. Фундамент церкви зі слідами стовпової ями та траншеї від дерев'яного бруса

Фото 6. Загальний вигляд розкопу III

Як показали дослідження, збоку палацу східний фундаментний рів переходів заходить на 1 м у кам'яну вимостку. Тут, очевидно, знаходилася суміжна стіна між двома приміщеннями. А саме: основною західною – житловою (довжиною близько 20 м) і східною – квадратною вежею зі сходами, які вели на третій поверх і на переходи («сені») розміром 8х8 м. Ця суміжна стінка мала складну фундаментну основу, яка включала в себе як наземний кам'яний фундамент (шириною 0,45х0,5 м), так і заглиблений (0,75 м) фундамент під дерев'яний брус (довжиною 1,8 м) і вертикальний стовп (яма 0,2х0,5 м). Між приміщеннями також зафіксовано невеликий (шириною 4 м і довжиною 2 м) окремий перехід, від якого збереглися заглиблені фундаментні основи стін (шириною 0,6–0,7 м і глибиною 0,4–0,5 м до рівня материка). З внутрішньої сторони було вкопано дерев'яний брус (0,35х0,35 м), який ззовні мав гідроізоляційну засипку з глини і дрібного білого каміння.

Фото 7. Розкоп III. Північна ділянка з траншеєю

Таким самим був характер фундаментів, які проходили вздовж зовнішнього краю (по цілому периметру) кам'яної вимостки. Східне приміщення, як і західне, характеризувалось у своїй підоснові щільною кам'яною вимосткою з білого дрібного каменю. Лише в північно-західній частині зафіксовано невелику кам'яну вимостку з дрібної гальки. Вона, очевидно, вказує на існування тут входу.

Загалом дослідження показали складну будівельну і планувальну структуру цього палацового комплексу з переходами до храму. Зокрема, підосновою всіх приміщень була кам'яна вимостка. Дерев'яні фундаменти (заглиблені бруси з гідроізоляційною засипкою) проходили до периметру кам'яної вимостки. Такою ж була структура і фундаментів переходів (галереї). Ціла палацова споруда, яка, очевидно, мала три поверхи, складалася з окремих приміщень житлового, господарського й адміністративного призначення. Окреме місце в ній займала і вежа зі сходами, які вели на третій поверх і на переходи. Реконструйована довжина останніх становила 9–10 м, внутрішня ширина — 3 м. Переходи були зістиковані з південною кам'яною стіною храму, точно в місці знаходження тут хорів, де і був зроблений прохід у стіні, на рівні третього поверху (6 м). Конструкція всього дерев'яного палацового комплексу була, мабуть, каркасна. За своїми архітектурно-будівельними особливостями він подібний до Південного палацового комплексу, виявленого на території дитинця княжого Галича. Як перший, так і другий були побудовані за часів правління Володимирка Володаревича (1141–1153). Спаське городище з літописною церквою Спаса і з літописними переходами до неї з палацу відповідає всім ознакам княжого «заміського» двору Володимирка Володаревича. Знахідка олов'яної печатки єпископа Косьми дозволяє зробити припущення про існування тут і осідку першого галицького єпископа. А церква Спаса була першим кам'яним (катедральним) храмом княжого Галича до побудови Успенського собору.

На північ від фундаменту церкви Спаса в **розкопі II** (розміром 2x14 м) виявлено частину фундаменту храму та дальші сліди прицерковного кладовища (фото 8). У межах розкопу зафіксовано 12 поховань. Усі вони, як жіночі, так і чоловічі, здійснені за християнським обрядом із західною орієнтацією голови та різним положенням рук. Могили мають чітку рядну структуру. В окремих випадках прослідковано двохаровість поховань, що вказує на тривалість функціонування

Фото 8. Розкоп II. Сліди прицерковного кладовища

могильника. Досить великі розміри кладовища і його двошаровість свідчать про інтенсивне життя — як у замку, так і в його ближніх околицях у XII—XIII ст. Наявність тут і окремих пізньосередньовічних поховань підтверджують історичні дані про існування церкви Спаса (як парафіяльної) ще до XV ст. Ранні поховання відносяться до середини XII—XIII ст., а пізніші десь до кінця XIV — початку XV ст., згідно з архівними джерелами. Так, біля Спаської церкви було створено цвинтар околиць сіл Григорова і Перевозів⁶. Обидва села походять ще з княжих часів. У фундаційному документі короля Владислава II Ягайла від 1427 р. згадується про ці поселення як давно зруйновані⁷.

У процесі археологічних досліджень, незважаючи на відносно малу потужність культурного шару, віднайдено значну кількість археологічних знахідок. На рівні кам'яної вимостки виявлено певну кількість полив'яних керамічних плиток. Плитки трикутної та квадратної форми покриті жовтою та коричневою поливою. Всі вони походять із підлоги храму. Віднайдені профільовані кам'яні блоки доповнюють зовнішнє оформлення храму. Найбільша кількість керамічного посуду репрезентована уламками посудин столового та кухонного призначення. Торговельні зв'язки Галича з Північним Причорномор'ям та Візантійською імперією ілюструють численні фрагменти амфорної тари.

Отже, дослідження, проведені на території Спаського городища, значно розширили географію історико-топографічного розвитку давнього Галича як князівського центру. Письмові літописні згадки, доповнені археологічною джерельною базою, збільшують спектр наукового аналізу досліджуваних пам'яток. Вивчення історичної топографії Галича дозволяє зробити висновки, що окремі укріплені городища були поселенськими структурами в структурі міста, а інші являли собою комплекс князівських осередків Галича. Проте, як показують дослідження, всі вони мали потужну фортифікацію, необхідну для забезпечення функціонування інфраструктури комплексів — як у внутрішній, так і в прикордонній зі Степом території.

---

⁶ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр. Івано-Франківськ: Плай, 1998. С. 166.

⁷ Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. Серія 2. Вип. 2. С. 253.

Oleh Melnychuk (Halych, Ukraine)
**Archaeology of the Spassky hillfort
as a chronicle princel's fortress of Volodymyrko Volodarevych
(results of research 2009–2010)**

The article highlights the main results of the archaeological research of ancient Halych carried out on the territory of the Spassky hillfort – of the chronicle princely residence of Volodymyrko Volodarevych. Discovered objects and their structural features, as well as movable archaeological material, are described in detail.

Key words: *Ancient Halych, Church of the Savior, Volodymyrko Volodarevych, archaeological research.*